

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

บทสรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาถึงผลกระทบของการสูญเสียป่าไม้ต่อระบบเศรษฐกิจ สังคม ของเกษตรกรอำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ดังนี้คือ

1. เพื่อศึกษาผลกระทบของการทำลายป่าไม้ ต่อระบบเศรษฐกิจ สังคมของเกษตรกรอำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์
2. ประเมินผลกระทบที่เกิดขึ้นดังกล่าว

จากผลการวิจัยพบว่าการเพาะปลูกพืชเพื่อการค้าโดยเฉพาะพืชผักที่ปลูกตามความลาดชันของดินโดยการตัดต้นไม้ออกหมดและปลูกโดยขาดมาตรการอนุรักษ์ดินและน้ำทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพถูกทำลายทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น การตัดต้นไม้ในป่าหรือการปล่อยให้ไฟป่าลามเข้าไปในพื้นที่ป่า ส่งผลทำให้หน้าดินโดยเฉพาะบริเวณที่ลาดชันที่ใช้ทำการเพาะปลูกมีการพังทลายอย่างรวดเร็วจนเกิดปัญหาผิวดินเสื่อมโทรมหรือ "ดินจืด" เนื่องจากไม่มีหน้าดินที่มีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอทำให้การเพาะปลูกได้ผลน้อยลง จึงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้ปุ๋ยเพิ่มมากขึ้นนอกจากเรื่องปุ๋ยแล้วยังมีปัญหาเรื่องโรคและแมลงเข้ามาเกี่ยวข้องอีกด้วยเนื่องจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวต้องเผชิญปัญหาเหล่านี้ค่อนข้างมาก ทำให้มีแนวโน้มว่าเกษตรกรต้องมียค่าใช้จ่ายในเรื่องเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตสูงขึ้นทุกปีอีกทั้งยังเป็นสาเหตุที่จะทำให้อาชีพการเกษตรลดลงไปด้วย เนื่องจากเกษตรกรมีความเสี่ยงสูงที่จะขาดทุนจากการประกอบอาชีพและยังต้องคอยเสี่ยงกับราคาของผลผลิตทางการเกษตรที่ไม่มีความแน่นอนอีกด้วย สาเหตุดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการอพยพแรงงานภาคเกษตรออกนอกพื้นที่เพื่อหางานอื่นทำ

การพังทลายของหน้าดินยังทำให้อำเภอเขาค้อประสบกับปัญหาดินตกตะกอนในแม่น้ำส่งผลให้แม่น้ำลำคลองหรือบริเวณเหนือเขื่อนตื้นเขินทุกปี ปัญหาดังกล่าวเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สัตว์น้ำเกือบทุกชนิดมีปริมาณลดลง ส่วนอีกสาเหตุหนึ่งที่สำคัญนั้นมาจากสารเคมีที่ใช้เพาะปลูกพืชที่ถูกฝนชะล้างไหลมาพร้อมกับหน้าดินลงสู่แม่น้ำ นอกจากนั้นการที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นจนไม่สมดุลกับจำนวนทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำมีปริมาณที่ลดลง

การสูญเสียป่าไม้ของอำเภอเขาค้อนอกจากส่งผลกระทบต่อในด้านที่กล่าวมาแล้วยังทำให้เกษตรกรอำเภอเขาค้อขาดแคลนอาหารที่เคยมีอยู่ในป่า เช่น พวกสัตว์ป่าหรือพืชผักที่เคยมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในป่า ส่งผลทำให้ในปัจจุบันเกษตรกรต้องซื้ออาหารเกือบทุกชนิดจากภายนอกชุมชนโดยจะเห็นได้จากการที่มีรถขายกับข้าวที่มาเร่ขายถึงหมู่บ้าน

นอกจากในเรื่องของอาหารแล้วยังพบว่า ที่อยู่อาศัยของเกษตรกรหรือประชาชนโดยทั่วไปเกือบทั้งหมดต้องพึ่งพาไม้จากโรงเลื่อยไม้ เพราะไม่สามารถหาไม้ที่ใช้ปลูกสร้างหรือซ่อมแซมบ้านเรือนจากผืนป่าที่เคยมี เนื่องจากพื้นที่ป่าไม้ลดลงจนถึงขั้นวิกฤต

ปัญหาเหล่านี้นับวันยิ่งทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ตามสภาพป่าที่เสื่อมโทรมหรือหมดไป โดยที่มีคนอีกจำนวนมากยังไม่รู้และตระหนักถึงผลเสียที่ตามมา จากการวิจัยพบว่า เงินลงทุนของเกษตรกรอำเภอเขาค้อส่วนใหญ่อยู่ในช่วง 40,000-60,000 บาทต่อปี แต่รายได้สุทธิต่อปีส่วนใหญ่กลับอยู่ในช่วง 20,000-40,000 บาทซึ่งจะเห็นได้ว่าโดยรวมแล้วเกษตรกรมีรายจ่ายมากกว่ารายได้สุทธิที่ได้รับ แต่ที่ยังสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้นั้นอาจเนื่องมาจากการที่เกษตรกรอาศัยแหล่งอาหารจากธรรมชาติที่ยังพอมีอยู่และอาศัยการกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินทุนต่าง ๆ ในพื้นที่โดยเฉพาะธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) แสดงให้เห็นว่าป่าไม้มีความสำคัญต่อเกษตรกรอำเภอเขาค้ออย่างมากในการดำเนินชีวิต แต่สถานการณ์ป่าไม้อำเภอเขาค้อในปัจจุบันกลับไม่ดีขึ้น

ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าผลเสียของการขาดแคลนสิ่งต่าง ๆ ที่เคยหาได้จากธรรมชาติโดยป่าไม้นั้นทำให้เกษตรกรต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้นโดยไม่รู้ตัวจนกลายเป็นความเคยชินและยอมรับสภาพดังกล่าว ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นส่งผลกระทบต่อทางด้านสังคมของเกษตรกรอำเภอเขาค้อ กล่าวคือ ความไม่แน่นอนจากรายได้ของอาชีพเกษตรกรรม และอัตราการมีหนี้สินสูงถึง 65.53 เปอร์เซ็นต์ทำให้แนวโน้มการอพยพแรงงานออกจากอำเภอเขาค้อสูงขึ้น เป็นเหตุให้สภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป ความมั่งมีทางวัตถุและการประสบความสำเร็จในชีวิตการออกไปทำงานนอกพื้นที่ของเพื่อนบ้านเป็นตัวเร่งให้เกิดการอพยพออกจากพื้นที่มากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความแตกต่างของรายได้ ผลที่ตามมาก็คือความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่เริ่มเกิดขึ้น ผนวกกับผลของการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจในปัจจุบันที่ต้องใช้เวลาในการดูแลค่อนข้างมากในแต่ละวันทำให้เกษตรกรมีเวลาที่จะช่วยเหลือหรือรวมกลุ่มกันในสังคมอย่างจริงจังนั้นน้อยลงเนื่องจากความจำเป็นดังกล่าว วิถีชีวิตแบบพื้นบ้านที่ถ้อยทีถ้อยอาศัยกันเริ่มกลายมาเป็นแบบสังคมทุนนิยมหรือสังคมเมืองมากขึ้นทำให้ความผูกพันและความสัมพันธ์ต่อชุมชนหรือระหว่างคนในท้องถิ่นลดน้อยลงไป

เนื่องจากการช่วยเหลือและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันของคนในชุมชนน้อยลง วิถีชีวิตที่เป็นแบบปัจเจกจึงมากขึ้น

ถึงแม้เกษตรกรส่วนหนึ่งให้เหตุผลในการมีส่วนร่วมในสังคมว่า ได้ส่งคนในครอบครัวเข้าร่วมด้วยทุกครั้งที่มีการรวมกลุ่มหรือการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในหมู่บ้าน แต่หากพิจารณาโดยละเอียดแล้วมักพบว่าผู้ที่เป็นตัวแทนของครอบครัวในการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นหัวหน้าครอบครัวหรือไม่ได้เป็นผู้ที่มีอำนาจการตัดสินใจแทนครอบครัวของตัวเองได้ทั้งหมด การเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมในรูปแบบนี้จึงอาจดูเหมือนว่าเป็นการเข้าร่วมแบบไม่จริงจังหรือฉาบฉวย ซึ่งมักจะทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้นในภายหลัง ทั้งหมดที่กล่าวมาจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สังคมและชุมชนของเกษตรกรอำเภอเขาค้อขาดความเข้มแข็งและเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนาความเจริญก้าวหน้าในพื้นที่

จะเห็นได้ว่าผลกระทบที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ได้แผ่กระจายความเสียหายทางเศรษฐกิจและสังคมแก่เกษตรกรอำเภอเขาค้อเป็นวงกว้าง จนไม่อาจประเมินค่าความเสียหายออกมาเป็นตัวเลขได้ชัดเจน แต่อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าผลกระทบดังกล่าวที่เกิดขึ้นนั้นทำให้เกษตรกรมีค่าใช้จ่ายในด้านการยังชีพสูงขึ้นกว่าที่ควรจะเป็น วิถีชีวิตการผลิตเพื่อการจำหน่ายทำให้เกษตรกรต้องใช้เวลาในการดูแลการผลิตค่อนข้างมาก เวลาที่จะให้สังคมส่วนรวมจึงมีน้อยลง ทำให้สังคมที่มีการรวมตัวกันไม่ได้อยู่แล้วก็ทำให้ยิ่งห่างเหินกันมากขึ้น ซึ่งเป็นการเริ่มต้นของวิถีชีวิตแบบ "ต่างคนต่างอยู่" หรือ "ตัวใครตัวมัน" และอาจกล่าวได้ว่าวิถีชีวิตในรูปแบบดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่เป็นปฏิกิริยาแห่งความล่มสลายทางสังคม

อภิปรายผล

เป็นการยากที่จะมองว่าป่าไม้เขาค้อที่ลดลงไปอีกนั้นเป็นเพราะเกษตรกรหรือประชาชนที่เข้าไปอยู่อาศัยภายหลังเพียงอย่างเดียว เพราะหากพิจารณากันอย่างละเอียดแล้วจะพบว่าแผนการที่นำประชาชนเข้าไปอยู่อาศัยในเขตป่าที่อุดมสมบูรณ์นั้นได้มีการเตรียมการมาก่อนล่วงหน้าเป็นเวลานานพอสมควร แต่รัฐบาลไม่ได้ให้ความสนใจอย่างดีพอเพราะขณะนั้นยังมุ่งประเด็นความสนใจในการเอาชนะพคท. เป็นหลักโดยไม่ได้คิดถึงผลกระทบที่จะตามมาภายหลัง อีกทั้งเขาค้อยังขาดการควบคุมและการพัฒนาในด้านชุมชนหรือสังคมอย่างต่อเนื่อง การปล่อยให้เกษตรกรหรือประชาชนอยู่กันอย่างที่เกือบจะเรียกได้ว่าเสรีในการใช้พื้นที่ทำกินเพราะขาดการกำกับดูแลจากเจ้าหน้าที่ของรัฐในระยะแรก ประกอบกับประชากรที่เพิ่มขึ้นทุกปีและนโยบายเศรษฐกิจของรัฐที่มุ่งการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออก สาเหตุดังกล่าวจึงเป็นตัวเร่งให้เกษตรกรอำเภอเขาค้อขยายพื้นที่ทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้น ซึ่งสวนทางกันกับพื้นที่ป่าไม้ที่ลดลง

การจะทำพื้นที่ป่าไม้ในอำเภอเขาคือให้กลับมา มีความอุดมสมบูรณ์ดังเดิมนั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก แม้ว่าจะมีการปลูกป่าจากหน่วยงานของรัฐแล้วก็ตาม แต่ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่าปัจจัยต่าง ๆ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเพิ่มขึ้นของประชากรเป็นตัวเร่งให้เกิดการบุกรุกเพิ่มขึ้น ดังนั้นหนทางที่รัฐบาลควรคิดวางแผนต่อไปข้างหน้า นั่นคือจะทำอย่างไรที่จะให้เกษตรกรหรือประชาชนในพื้นที่ได้ทำการเกษตร หรือประกอบอาชีพได้อย่างยั่งยืน ซึ่งจะส่งผลให้ประชาชนในพื้นที่ไม่ละทิ้งถิ่นฐานหรืออพยพออกจากพื้นที่ ทั้งนี้เพื่อเป็นโอกาสอันดีที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับสังคมได้

ปัญหาป่าไม้ถูกทำลายเป็นปัญหาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อประเทศไทยโดยเฉพาะประชากรในภาคเกษตร เนื่องจากคนไทยมีวิถีการดำเนินชีวิตผูกพันและพึ่งพาอาศัยป่าไม้มาเป็นเวลายาวนาน การสูญเสียป่าไม้จึงส่งผลกระทบต่อเป็นวงกว้างในหลาย ๆ ด้านของประเทศไม่เฉพาะทางเศรษฐกิจและสังคมเท่านั้น แม้ทางรัฐบาลได้มีนโยบายการอนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้อยู่แล้วก็ตาม แต่ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าในรูปแบบต่าง ๆ ก็ยังมีให้เห็นได้ทั่วทุกภาคของประเทศไทย การแก้ไขปัญหาดังกล่าวซึ่งนอกจากการให้ความรู้หรือการปลูกฝังจิตสำนึกแก่ประชาชน หรือแม้กระทั่งการปลูกป่าทดแทนอาจไม่เพียงพอต่อปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เนื่องจากปัญหาการทำลายป่าไม้นั้นเกิดขึ้นได้จากหลายสาเหตุนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น การขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศ การไร้ที่ทำกินของเกษตรกร การว่างงาน หรือสาเหตุอื่น ๆ ทำให้ปัญหาป่าไม้ที่เกิดขึ้นล้วนแต่เป็นปัญหาที่เชื่อมโยงกับปัญหาอื่นเกือบทั้งหมดของประเทศ ดังนั้นการแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไม้จึงไม่ควรมองในส่วนตัวรับผิดชอบของกรมป่าไม้แต่เพียงหน่วยงานเดียว แต่ควรเป็นเรื่องของหน่วยงานของรัฐและประชาชนทุกหน่วยงานจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหของประเทศในรูปแบบ “บูรณาการ” (Integration) หรือในรูปแบบ “องค์รวม” (Holistic) เพราะปัญหาดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกับทุกปัญหาของประเทศ แต่การแก้ไขปัญหาดังกล่าวต้องอาศัยความรู้และความสามารถของบุคคลทั้งประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ผู้นำของประเทศ

ข้อเสนอแนะ

แนวทางในการกำหนดแผนการในการแก้ไขปัญหาก็กล่าวมานั้น ผู้วิจัยมีความเห็นดังนี้คือ

1. ผลการวิจัยทำให้ทราบว่าเกษตรกรอำเภอเขาคือส่วนมากมีการศึกษาอยู่ในระดับประถมศึกษาเท่านั้นซึ่งไม่เพียงพอที่จะทำความเข้าใจและการพัฒนาในด้านการเกษตรและป่าไม้

เป็นไปด้วยดี ดังนั้นผู้วิจัยมีความเห็นว่าควรมีนโยบายให้เกษตรกรมีการศึกษาต่อในด้านการเกษตรและป่าไม้เพิ่มเติมจนถึงระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูงหรือระดับปริญญาตรีเป็นอย่างน้อย โดยกำหนดรูปแบบการศึกษาใหม่ที่เน้นการใช้ความคิดและการทำงานร่วมกันเป็นทีมมากขึ้น เนื้อหาการสอนควรมุ่งเน้นการปฏิบัติเสริมสร้างประสบการณ์เพื่อให้เป็นทฤษฎีทางความคิดที่เป็นของเกษตรกรเอง เชื่อว่าจะทำให้ผู้ศึกษามองภาพรวมของสังคมออกอันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังทำให้ง่ายต่อการพัฒนาด้านอื่น ๆ อีกด้วย แต่นั่นย่อมขึ้นอยู่กับอีกหลายปัจจัยในระบบการศึกษา เช่น ตัวผู้สอน ระบบการคัดเลือกผู้สอน รูปแบบการจัดการในการศึกษา เป็นต้น

3. ส่งเสริมและพัฒนาการทำการวนเกษตรอย่างจริงจังและต่อเนื่องเพื่อลดความเสี่ยงและเพิ่มความยั่งยืนในการทำการเกษตรของเกษตรกร มุ่งเน้นการพัฒนาเกษตรกรหรือชุมชนชนบทให้สามารถพึ่งพาตนเองได้ โดยมีแนวความคิดเพื่อการลดการนำเข้าจากภายนอกชุมชน ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพและดูแลรักษาป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่พร้อมที่จะเกิดประโยชน์ต่อตนเองและชุมชน เช่น ให้ประชาชนเป็นผู้ดูแลป่าต้นน้ำเพื่อให้มีน้ำใช้ได้ยาวนาน ๆ ระบบวนเกษตรจะสามารถช่วยทำให้เกิดการใช้ที่ดินอย่างคุ้มค่า เพื่อแก้ปัญหาเรื่องอาหาร 'ไม่ใช้สอย และลดความเสี่ยงจากการลงทุน นอกจากนั้นยังอาจเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ไขปัญหาการขาดความร่วมมือร่วมใจในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของสังคมและชุมชนได้อีกด้วย เนื่องจากเกษตรกรมีเวลารว่างมากขึ้นกว่าการทำการเกษตรเชิงเศรษฐกิจการพาณิชย์ ที่นอกจากจะมีความเสี่ยงสูงแล้วยังทำให้ต้องใช้เวลาในการดูแลมากเป็นพิเศษ โดยมีแนวทางดังนี้คือ

3.1) ปลูกไม้โตเร็วที่สามารถขึ้นได้ดีในท้องถิ่น เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอย และเป็นการลดอัตราการพังทลายของดินและรักษาความชุ่มชื้นให้กับดิน โดยปลูกไว้ในไร่หรือในสวนหลังบ้านของตัวเอง

3.2) ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้เป็นแบบการผลิตเพื่อการยังชีพให้เป็นพื้นฐานของทุกครัวเรือนให้พอมีกินมีใช้ก่อน แล้วค่อยขยายผลผลิตตามกำลังความสามารถของตัวเกษตรกรเอง

3.3) ส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ในครัวเรือน และทำสวนหลังบ้าน เช่น การเลี้ยงไก่พื้นเมืองและปลูกพืชผักต่าง ๆ ไว้สำหรับเป็นอาหาร เพื่อลดค่าใช้จ่ายเรื่องของอาหารที่ปัจจุบันต้องซื้อหาจากภายนอกชุมชน

3.4) เพื่อเป็นการลดปัญหาการพังทลายของหน้าดินและเพื่อเป็นการอนุรักษ์ดินและน้ำ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นควรส่งเสริมการทำนาหรือการปลูก

พืชแบบขั้นบันไดให้แพร่หลายในพื้นที่มากกว่าที่เป็นอยู่ เนื่องจากเห็นว่าการทำการเกษตรในรูปแบบดังกล่าวยังพบเห็นได้น้อยในพื้นที่

3.5) สนับสนุนการรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้มีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น โดยอาศัยนักวิจัยพัฒนาจากหลาย ๆ หน่วยงานที่อยู่ทั้งในและนอกพื้นที่

3.6) เพื่อให้เกษตรกรได้เกิดแรงกระตุ้นผลักดันในการทำวนเกษตรด้วยความคิดของเกษตรกรเอง ควรให้นักพัฒนาจัดการฝึกอบรมความรู้ในด้านการทำวนเกษตร หรือการทำการเกษตรแบบยั่งยืนและจัดการศึกษาดูงานจากเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จในการทำการเกษตรในรูปแบบดังกล่าว และช่วยเหลือเกษตรกรในด้านพันธุ์ไม้ที่เกษตรกรสนใจ และการจัดการระหว่างพืชที่ใช้บริโภคในครัวเรือนกับพืชเศรษฐกิจในพื้นที่ของเกษตรกรเอง เชื่อว่าแนวทางดังกล่าวนอกจากจะช่วยให้เกิดความยั่งยืนในชุมชนแล้วยังช่วยลดปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าได้

4. ลดขนาดและจำนวนฟาร์มลงโดยหาทางเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่โดยหาเทคนิคและวิธีการลดต้นทุนการผลิตทั้งในระดับประเทศและระดับชุมชน เช่น สร้างโรงงานผลิตปุ๋ยขึ้นภายในประเทศและใช้วัสดุภายในประเทศเพื่อให้ได้ปุ๋ยที่มีราคาถูก สอนเทคนิควิธีการผสมปุ๋ยเคมีให้เกษตรกรใช้เอง ส่งเสริมเทคนิคการจัดการดูแลผลผลิตที่มีประสิทธิภาพในแปลงเพาะปลูกอย่างละเอียดทุกขั้นตอนเพื่อหาวิธีการลดต้นทุนและเพิ่มผลผลิตในทุกขั้นตอน จากนั้นเพิ่มมูลค่าผลผลิตโดยอาจทำได้หลายวิธี เช่น คัดคุณภาพของผลิตภัณฑ์ แปรรูป บรรจุหีบห่อที่น่าสนใจแก่ลูกค้า เป็นต้น นอกจากนี้ควรเพิ่มและสร้างงานนอกภาคการเกษตรในพื้นที่อย่างเพียงพอโดยการส่งเสริมธุรกิจขนาดเล็กและขนาดกลาง (SME) ในชุมชนที่เน้นการใช้ทรัพยากรและแรงงานภายในท้องถิ่น

5. ควบคุมจำนวนประชากรให้มีจำนวนลดลงหรือคงที่ โดยการวางแผนครอบครัวเพื่อเพิ่มโอกาสให้ป่าไม่มีการฟื้นตัวเร็วขึ้น

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การทำงานวิจัยครั้งต่อไปควรเป็นการวิจัยในรูปแบบของการพัฒนาไปพร้อมกันทั้งทางด้านสังคม ประชากร และการทำระบบวนเกษตรแบบมีส่วนร่วมของสังคมชุมชนในทุกหน่วยย่อย การศึกษาควรแยกตามกลุ่มชนชาติ เช่น ชาวไทยพื้นราบ และ ชาวไทยภูเขา เพื่อเป็นข้อมูลเปรียบเทียบความแตกต่างและความเหมือนกันทั้งในด้านวัฒนธรรม ประเพณี ความรู้ ทัศนคติ ตลอดจนรูปแบบการผลิตซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการพัฒนาให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด โดยการวิจัยดังกล่าว

อาจเริ่มต้นจากหมู่บ้านหนึ่งไปสู่อีกหมู่บ้านหนึ่งแล้วค่อย ๆ ขยายตัวออกไปสู่ในระดับที่ใหญ่ขึ้น ซึ่งแน่นอนว่าเป็นการวิจัยที่ค่อนข้างทำได้ยากและใช้ระยะเวลาอันยาวนานอีกทั้งต้องอาศัยทุนค่อนข้างสูงในการทำงานตลอดจนต้องอาศัยนักวิจัยและนักพัฒนาที่มีความสามารถสูง เพราะต้องเข้าไปสังเกตการณ์ในชุมชนแห่งนั้นแล้วหาจุดอ่อนและจุดแข็งเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาในพื้นที่นั้น ๆ นอกจากนั้นแล้วยังต้องอาศัยความช่วยเหลือและร่วมมือจากภาครัฐในการทำงานให้สำเร็จถึงกระนั้นก็ตามการวิจัยและพัฒนาในรูปแบบดังกล่าวก็ยังคงมีความจำเป็น และสมควรอย่างยิ่งที่ต้องทำให้เกิดขึ้นเนื่องจากเป็นการวิจัยและพัฒนาที่ค่อนข้างเห็นผลเป็นรูปธรรมที่ทำให้สังคมนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีอย่างชัดเจน